حسب ضابطہ رجسٹری کرائی گئی

وقل جاء الحق وزهق الباطل ان الباطل كان زهوقاه

الحمد للہ والمنۃ کہ درین زمان سعادت آوان نسخہ متبرکہ موسومہ بہ

رسالہ فصول اربعہ

فی

رد الشیطین النجدیہ

من تالیف زبدۃ الزمن المزیل مصائب الفقر والمحن الفقیر محمد حسن
النقشبندی المجددی النوخانی الزکوڑی ازاد اللہ ابقارہ

حسب فرمائش
لالہ دیوداس و بھگوان داس صاحبان تاجران کتب ڈیرہ اسمٰعیل خان

۱۸۹۸ء

در مطبع مفید عام لاہور زیور طبع پوشید

قیمت ۲/

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ رب العالمین والصلوٰۃ والسلام علیٰ سید المرسلین محمد وآلہ واصحابہ اجمعین این رسالہ مشتمل است بر چہار فصل

فصل اول در تحقیق مسئلہ رفع الیدین

سوال

از احادیث صحیحہ صریحہ مذکورہ فی الصحاح مفہوم میگردد کہ رفع یدین در صلوٰۃ وقت تکبیر تحریمہ و وقت رکوع و وقت رفع راس از رکوع در ہر سہ حالت یاد کرد

چنانچه از روایت عبد الله بن عمر رضی الله عنهما که مذکور است در صحیح مسلم وغیره و در حدیث مالک بن الحویرث که مذکور است در صحیحین واضح میگردد و نیز امام شافعیؒ و امام احمدؒ بآں قائل اند پس چه وجه است که امام ابو حنیفهؒ و امام مالکؒ در اشهر روایات از و آنرا منع میکنند مگر در حالت تکبیر تحریمه که اجماع بر آں منعقد است

جواب

تحقیق این مسئله بوجهی که خالی باشد از تعصب و اعتساف و اقرب باشد بانصاف این است که در جامع ترمذی در تحقیق این مسئله دو باب وضع کرده یکے برائے اثبات رفع یدین در تکبیر رکوع و رفع راس از آں و یکے در منع آں پس در اثبات رفع یدین حدیث عبد الله بن عمرؓ روایت کرده و در زیر آں فرموده و بهذا یقول بعض اهل العلم من اصحاب النبی صلے الله علیه وسلم منهم ابن عمر و جابر بن عبد الله و ابو هریرة و انس و ابن عباس و عبد الله بن الزبیر وغیرهم و من التابعین الحسن البصری و عطاء و طاؤس و مجاهد و نافع و سالم بن عبد الله و سعید بن جبیر وغیرهم و به یقول عبد الله بن المبارک و الشافعی و احمد و اسحاق و در منع رفع یدین حدیث عبد الله بن مسعودؓ روایت کرده و گفته که همیں طور روایت است از براء بن عازب و زیر آں فرموده و به یقول غیر واحد من اهل العلم من اصحاب النبی صلے الله علیه وسلم و التابعین و هو قول سفیان و اهل الکوفة انتهی ملخصاً و در سنن ابی داؤد نیز دو باب درین مسئله موضوع اند یکے در اثبات رفع الیدین و یکے در نفی آں و در هر یک ازیں دو باب احادیث مذکور اند پس از آنچه ذکر نمودیم واضح گردید که این مسئله مختلف فیها است مابین صحابهٔ کرام و تابعین عظام و ائمه چهار مذهب زیرا که قسطلانی در شرح صحیح بخاری

فرموده که اثبات رفع یدین مذهب شافعیؒ و احمدؒ است و نفی آن مذهب ابوحنیفهؒ
و مالکؒ است در اشهر روایات از دو شیخ عبد الحق دهلوی در شرح سفر السعادت
فرموده که حق آن است که با قطع نظر از کثرت و قلت طرق و روایات اخبار و آثار
در هر دو جانب موجود است پس یا رفع و عدم آن باختلاف اوقات هر دو بوده و یا
اول رفع بوده و در آخر منسوخ گشت اکنون دلائل ترک رفع یدین را ذکر کنیم تا حق
ظاهر شود الی آخر ما قال انتهی بقدر الحاجة و از جملهٔ احادیث صحیحه درین باب
که مذکور است در جامع ترمذی حدیثے است که بروایت عبد اللهؓ بن مسعود مروی
است ح قَالَ قَالَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ مَسْعُوْدٍ اَلَا اُصَلِّیْ بِكُمْ صَلٰوةَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ
وَسَلَّمَ فَصَلّٰی فَلَمْ یَرْفَعْ یَدَیْهِ اِلَّا فِیْ اَوَّلِ مَرَّةٍ وفی الباب عن البراء بن عازب
قال ابو عیسی حدیث ابن مسعود حدیث حسن و به یقول غیر واحد من اهل العلم من اصحاب
النبی صلی الله علیه وسلم والتابعین و هو قول سفیان و اهل الکوفة انتهی کلامه و از جمله
احادیث صحیحه درین باب که مذکور است در سنن ابی داؤد حدیثے است که بروایت
عبد الله بن مسعود مروی است ح قَالَ قَالَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ مَسْعُوْدٍ اَلَا اُصَلِّیْ بِكُمْ
صَلٰوةَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ قَالَ فَصَلّٰی فَلَمْ یَرْفَعْ یَدَیْهِ اِلَّا مَرَّةً و حدیثے است که
بروایت براء بن عازب مروی است ح اِنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صلعم کَانَ اِذَا افْتَتَحَ
الصَّلٰوةَ رَفَعَ یَدَیْهِ اِلٰی قَرِیْبٍ مِّنْ اُذُنَیْهِ ثُمَّ لَا یَعُوْدُ ـ و هم حدیثے است که
بروایت براء بن عازب مروی است ح قَالَ رَاَیْتُ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ
عَلَیْهِ وَسَلَّمَ رَفَعَ یَدَیْهِ حِیْنَ افْتَتَحَ الصَّلٰوةَ ثُمَّ لَمْ یَرْفَعْهُمَا حَتّٰی انْصَرَفَ اگر تحت همین
حدیث اخیر ابو داؤد گفته هذا الحدیث لیس بصحیح مگر عینی در شرح صحیح بخاری
و شرح هدایه و شیخ عبد الحق در شرح سفر السعادت و محقق کمال الدین ابن

الہمام در فتح القدیر شرح ہدایہ و ملا علی قاری در شرح مشکوۃ وغیرہ جواب دادہ اند بایں طور
کہ چوں در جامع ترمذی تصحیح ایں حدیث کردہ و آنرا حسن خواندہ پس کلام ابی
داؤد محمول بر ایں است کہ ایں حدیث صحیح نیست یعنی حسن است و باجماع فقہا
و محدثین چنانچہ حدیث صحیح محتج بہ است در احکام ہمچنیں حدیث حسن پس قول مذکور
ابی داؤد مضر نخواہد بود در مدعائے ما و یا مراد او ایں است کہ این حدیث باین
الفاظ مذکورہ و سند مذکور صحیح نیست و ایں منافاۃ ندارد بصحت آں بوجہ دیگر و از ینجا
واضح گردید جواب آنچہ در جامع ترمذی از ابن مبارک نقل کردہ کہ گفتہ لم یثبت
حدیث ابن مسعود زیرا کہ از عدم ثبوت آں بر نزد ابن مبارک لازم نمے آید عدم ثبوت
آں مطلقاً الا تری الی ما قالہ الترمذی من ان حدیث ابن مسعود حدیث حسن پس اگر بہ ثبوت
نمے رسید چرا ترمذی تصحیح و تحسین آں میکرد علی ما حققہ العینی فی شرح الہدایۃ و شرح
صحیح البخاری وغیرہ فی غیرہما علاوہ اینکہ حلبی در شرح کبیر منیۃ فرمودہ و اخرجہ النسائی
عن المبارک عن سفیان و از جملۂ احادیث صحیحہ دریں باب حدیثے است کہ در صحیح مسلم
در باب الامر بالسکون والنہی عن الاشارۃ بالید و رفعہا عند السلام مذکور است
بروایت جابر بن سمرۃ رح قَالَ خَرَجَ عَلَيْنَا رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
فَقَالَ مَالِيْ اَرَاكُمْ رَافِعِيْ اَيْدِيْكُمْ كَاَنَّهَا اَذْنَابُ خَيْلٍ شُمْسٍ اُسْكُنُوْا
فِي الصَّلٰوةِ - الحدیث عینی در شرح ہدایہ فرمودہ
واستدل اصحابنا بحدیث جابر بن سمرۃ رح - قَالَ خَرَجَ عَلَيْنَا رَسُوْلُ اللّٰهِ
صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ مَالِيْ اَرَاكُمْ رَافِعِيْنَ اَيْدِيْكُمْ كَاَنَّهَا
اَذْنَابُ خَيْلٍ شُمْسٍ اُسْكُنُوْا فِي الصَّلٰوةِ اخرجہ مسلم
و عینی در شرح ہدایہ تحقیق کردہ کہ حدیثے دیگر کہ بعد ازیں در صحیح مسلم مذکور است

مراد بآن نہی از اشارۃ بالید وقت سلام است کہ وقت خروج است از نماز
ومراد بحدیث اول منع رفع یدین است در نماز مطلب اینکہ حدیث ثانی تفسیر
حدیث اول نیست کما زعمتہ الشافعیۃ یعنی کلام محمول بر تاسیس است کما قالہ
الحنفیۃ نہ بر تاکید کما ھو مزعوم الشافعیۃ فتامل ۔ وہمیں حدیث مذکورہ ابوبکر بن ابی
شیبہ کہ شیخ و استاذ بخاری ومسلم است نیز در مصنف خود روایت کردہ و
برائے منع رفع یدین امام طحاوی نیز آنرا روایت کردہ و از جملہ احادیث
صحیحہ درین باب حدیثے است کہ روایت کردہ است بخاری در کتاب مفرد
فی تحقیق رفع الیدین وطحاوی وطبرانی در معجم خود وبزار از ابن عباس ح
عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا تُرْفَعُ الْاَيْدِي اِلَّا فِي سَبْعِ مَوَاطِنَ
تَكْبِيْرَةِ الْاِفْتِتَاحِ وَتَكْبِيْرَةِ الْقُنُوْتِ وَتَكْبِيْرَاتِ الْعِيْدَيْنِ وَذَكَرَ الْاَرْبَعَ
فِي الْحَجِّ ۔ واین حدیث بالفاظ مختلفہ وارد است چنے کہ روایت
کردہ آنرا نافع عن ابن عمر عن النبی صلے اللہ علیہ وسلم باین الفاظ قَالَ لَا تُرْفَعُ
الْاَيْدِي فِي سَبْعِ مَوَاطِنَ ودرین روایت اگرچہ لفظ حصر در ظاہر نیست مگر لفظ سبع مواطن
عدد است وعدد از اقسام خاص است تجاوز از ان جائز نیست ۔ لکونہ
قطعیاً فی مدلولہ کما صرح بہ الاصولیون علے ان السکوت فی وقت البیان
بیانٌ فتامل ۔ وتحقیق این حدیث در عینی شرح ہدایہ وفتح القدیر شرح ہدایہ
ہم در باب صفۃ الصلوۃ وہم در باب الوتر مذکور است من شاء فلیرجع الیہما
وبیہقی وابوبکر بن ابی شیبہ وابن عدی روایت کردہ اند از عبد اللہ بن مسعود
کہ گفت ح صَلَّيْتُ مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَعَ اَبِي بَكْرٍ وَعُمَرَ فَلَمْ
يَرْفَعُوْا اَيْدِيَهُمْ اِلَّا عِنْدَ افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ ۔ وروایت کردہ است

ابوبکر بن ابی شیبہ و امام محمد وطحاوی از عاصم بن کلیب که او روایت میکند از پدر خود ح قَالَ اِنَّ عَلِیًّا کَانَ یَرْفَعُ یَدَیْهِ اِذَا افْتَتَحَ الصَّلٰوةَ ثُمَّ لَا یَعُوْدُ و علامه زیلعی در شرح کنز فرموده ح عَنِ ابْنِ مَسْعُوْدٍ قَالَ صَلَّیْتُ خَلْفَ النَّبِیِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ وَاَبِیْ بَکْرٍ وَعُمَرَ وَعُثْمَانَ فَلَمْ یَرْفَعُوْا اَیْدِیَهُمْ اِلَّا عِنْدَ افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ - و روایت کرده است ابوحنیفه رحمه الله از حماد و او از ابرہیم و او از اسود ح قَالَ اِنَّ عَبْدَ اللّٰهِ بْنَ مَسْعُوْدٍ کَانَ یَرْفَعُ یَدَیْهِ فِیْ اَوَّلِ تَکْبِیْرَةٍ ثُمَّ لَا یَعُوْدُ اِلٰی شَیْئٍ مِنْ ذٰلِكَ وَیَأْثُرُ ذٰلِكَ عَنْ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْهِ وسلم و امام محمد روایت کرده است باسناد خود از عبد العزیز بن حکیم ح قَالَ رَأَیْتُ ابْنَ عُمَرَ یَرْفَعُ یَدَیْهِ حِذَاءَ اُذُنَیْهِ فِیْ اَوَّلِ تَکْبِیْرَةِ افْتِتَاحِ الصَّلٰوةِ وَلَمْ یَرْفَعْهُمَا فِیْمَا سِوٰی ذٰلِكَ و روایت کرده امام طحاوی از مجاہد ح قَالَ مَا رَأَیْتُ ابْنَ عُمَرَ یَرْفَعُ یَدَیْهِ اِلَّا فِیْ اَوَّلِ مَا یَفْتَتِحُ الصَّلٰوةَ صرح به العینی فی شرح البخاری و علامه زیلعی فرموده ح رُوِیَ عَنْ مُجَاهِدٍ قَالَ خَدَمْتُ ابْنَ عُمَرَ عَشْرَ سِنِیْنَ فَمَا رَأَیْتُهُ یَرْفَعُ یَدَیْهِ فِیْ شَیْئٍ مِنْ صَلٰوتِهٖ اِلَّا فِی التَّکْبِیْرَةِ الْاُوْلٰی و علمای اصول فقه و حدیث فرموده اند که امتناع راوی از عمل بر مروی خود دلیل است بر ضعف مروی و سقوط از درجه عمل و حجیت و بیهقی روایت کرده از محمد بن ابی یحیی ح قَالَ صَلَّیْتُ اِلٰی جَنْبِ عَبْدِ اللّٰهِ ابْنِ الزُّبَیْرِ فَجَعَلْتُ اَرْفَعُ یَدَیَّ فِیْ کُلِّ رَفْعٍ وَّخَفْضٍ وَّاَنَّ رَسُوْلَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ کَانَ اِذَا افْتَتَحَ الصَّلٰوةَ رَفَعَ یَدَیْهِ ثُمَّ لَا یَرْفَعُ فِیْ شَیْئٍ حَتّٰی فَرَغَ

امام محمد در موطا از یعقوب بن ابراهیم یعنی امام ابی یوسف و او از حُصین
بن عبد الرحمن روایت کرده ح قَالَ دَخَلْتُ اَنَا وَعَمْرُو بْنُ مُرَّةَ عَلَى اِبْرَاهِيْمَ
قَالَ عَمْرٌو حَدَّثَنِيْ عَلْقَمَةُ ابْنُ الْحَضْرَمِيْ عَنْ اَبِيْهِ اَنَّهٗ ح صَلّٰى مَعَ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ
عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَرَاٰهُ يَرْفَعُ يَدَيْهِ اِذَا كَبَّرَ وَاِذَا رَكَعَ وَاِذَا رَفَعَ قَالَ اِبْرَاهِيْمُ
مَا اَدْرِيْ لَعَلَّهٗ لَمْ يَرَ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اِلَّا ذٰلِكَ الْيَوْمَ فَقَطْ فَحَفِظَ هٰذَا
مِنْهُ وَلَمْ يَحْفَظْهُ ابْنُ مَسْعُوْدٍ وَلَا اَصْحَابُهٗ مَا سَمِعْنَاهُ مِنْ اَحَدٍ مِّنْهُمْ اِنَّمَا
كَانُوْا يَرْفَعُوْنَ اَيْدِيَهُمْ فِيْ ابْتِدَاءِ الصَّلٰوةِ حِيْنَ يُكَبِّرُوْنَ ملا علی قاری در
شرح موطائی امام محمد درین مقام فرموده ولا اصحابه اے ولا سائر اصحاب
النبی صلعم ما سمعناه اے هذا الرفع الزائد من احد منهم اے اصحاب النبی صلی
الله علیه وسلم انما کانوا اے الصحابة یرفعون ایدیهم فی ابتداء الصلوٰة
حین یکبرون اے للتحریمة فقط وهذا بمنزلة دعوے الاجماع انتهی کلامه و آثار
تابعین نیز در باب منع رفع یدین بغیر تکبیر افتتاح بسیار اند اگر ذکر آن کنم
دفترے گردد و هرگاه که در باب منع رفع یدین چند احادیث صحیح و چند آثار
اصحاب کرام ذکر نمودیم بر همان اکتفا کردیم حاجت بذکر آثار تابعین و اقوال
مجتهدین نمانده و چونکه در باب اثبات رفع یدین نیز احادیث صحیح و آثار
صحابه و تابعین بسیار اند که این محل ذکر آنها نیست پس واقع شد تعارض
مابین اخبار و آثار زیرا که در هر جانب اخبار و آثار موجود اند پس میگوئیم که
رُواة اسناد احادیث نفی رفع یدین اعلےٰ و اقوے اند از رواة اسناد احادیث
اثبات رفع یدین که این محل تحقیق آن نیست پس ترجیح احادیث نفی رفع یدین
را باشد بسبب قوت و عُلُو اسناد و این وجه ترجیح دقیق است سوائے علمائے محققین
اهل

ومحققین فکر ہر کس بآں نمے رسد و تحقیق آں در عینی شرح بخاری و شرح ہدایہ و فتح القدیر و دیگر کتب مذکور است وجہ دوم برائے ترجیح احادیث نفی بر احادیث اثبات ایں است کہ احادیث اثبات ہمہ احادیث فعلیہ اند و احادیث نفی بعضے فعلیہ اند و بعضے قولیہ چنانچہ حدیث مسلم کہ بروایت جابر بن سمرۃ وارد است مالی اریکم رافعی ایدیکم الحدیث و حدیث طبرانی و طحاوی و بزار کہ آنرا از ابن عباس روایت کردہ اند لاترفع الایدی الا فی سبع مواطن الحدیث و علماء اصول تحقیق کردہ اند کہ حدیث قولی راجح است بر حدیث فعلی زیرا کہ حدیث فعلی احتمال تخصیص وغیرہ تاویلات دارد فافہم و قسطلانی در شرح صحیح بخاری در جلد اول در صفحہ ۳۹۹ در باب وقت الظہر فرمودہ آنچہ خلاصہ اش ایں است ماثبت بالقول والفعل معاً ارجح مماثبت بالقول وحدہ او الفعل وحدہ انتہی وجہ سوم برائے ترجیح احادیث نفی بر احادیث اثبات ایں است کہ احادیث اثبات ہمہ منسوخ اند و احادیث نفی ہمہ ناسخ اگر کسے سوال کند کہ حقیقت نسخ یک حدیث بحدیث دیگر وقتے معلوم میشود کہ اختلاف زمان آنہا معلوم باشد پس دریں صورت متاخر ناسخ متقدم خواہد بود و در مانحن فیہ کہ تعارض در احادیث اثبات رفع یدین و نفی آن واقع است اختلاف زمان معلوم نیست پس چہ طور احادیث نفی رفع یدین را ناسخ احادیث اثبات مقرر مے کنید جوابش بچند وجہ تواں داد اول اینکہ اختلاف زمان بر دو قسم است علے ماصرح بہ علماء الاصول یکے صریحاً چنانچہ زمان یک دلیل مقدم باشد بر زمان دلیل دیگر و ایں در صورتے است کہ تاریخ ہر دو معلوم باشد دوم دلالۃً چنانچہ اختلاف دلیلیں واقع شود در حل و حرمت و تاریخ ہر دو معلوم نباشد پس دلیل حرمت را ارجحان میدہند بر دلیل حل یعنی دلیل محرم را ناسخ دلیل مبیح مقرر میکنند

چنانچہ در منار الاصول وشرح آن نور الانوار مذکور است والمخلص عن المعارضۃ اما ان یکون من قبل الحجۃ بان لم یعتدلا او من قبل الحکم بان یکون احدہما حکم الدنیا والاٰخر حکم العقبیٰ او من قبل الحال بان یحمل احدہما علے حالۃ والاٰخر علے حالۃ او من قبل اختلاف الزمان صریحا او دلالۃً کالحاظر والمبیح فانہما اذا اجتمعا فی حکم یعملون علے الحاظر ویجعلونہ مؤخراً دلالۃً عن المبیح وذالک لان الاباحۃ اصل فی الاشیاء فلو عملنا بالمحرم کان النص المبیح مؤافقا للاباحۃ الاصلیۃ وجمعتا ثم یکون النص المحرم ناسخا للاباحتین معاً وہو معقول بخلاف ما اذا عملنا بالمبیح لانہ حینئذ یکون النص المحرم ناسخا للاباحۃ الاصلیۃ ثم یکون النص المبیح ناسخا للمحرم فیلزم تکرار النسخ وہو غیر معقول وہذا اصل کبیر لنا ینفرع علیہ کثیر من الاحکام انتہی کلامہما پس بنابرایں قاعدہ شرعیہ کلیہ اصولیہ احادیث نفی رفع یدین را ناسخ احادیث اثبات آں مقرر مے کنیم دوم اینکہ ترک عبد اللہ بن عمر آنرا چنانچہ از کلام مجاہد کہ ذکر کردہ طحاوی وغیرہ دانستے کہ او فرمودہ تادہ سال در خدمت ابن عمر بودم ونماز در خلف او مے گذاردم وہیچ وقت ندیدم اورا کہ سوائے تکبیر افتتاح در تکبیر دیگر رفع یدین کردہ باشد باوجودیکہ اتفاق است علماء را براینکہ ابن عمر ہیچ دقیقہ را از دقائق سنت فرو نمے گذاشت اگرچہ آں سنت از قسم زائد مے بود کہ در حکم مستحب است اعظم دلائل است بر نسخ رفع یدین علے ما صرح بہ علماء الاصول وقد مرت الاشارۃ الیہ فتذکر باوجود آنکہ اعظم رواۃ رفع یدین نیز اوست سوم اینکہ ترک خلفاء راشدین وجمہور صحابہ چنانچہ دانستے از کلام بیہقی وابوبکر بن ابی شیبہ وامام محمد در مؤطا وامام طحاوی وغیرہ نیز از علامات نسخ آنست چہارم اینکہ از سیاق عبارات آثار صحابہ و

تابعین معلوم میگردد کہ رفع یدین در غیر تکبیر تحریمہ منسوخ گردیدہ والا جمع کثیر اصحاب آنرا ترک نمے کردند ونمے گفتند رَفَعَ فَرَفَعْنَا وَتَرَكَ فَتَرَكْنَا وَہٰذَا شَیْئٌ فَعَلَہُ رَسُوْلُ اللّٰہِ صلے اللہ علیہ وسلم ثُمَّ تَرَکَہٗ وفی الکفایۃ والکافی والعنایۃ والنہایۃ قال ابن عباس ان العشرۃ المبشرۃ بالجنۃ ما کانوا یرفعون ایدیہم الا فی افتتاح الصلوٰۃ ونیز در کفایہ وکافی ونہایہ مذکور است قَالَ عَبْدُ اللّٰہِ بْنُ مَسْعُوْدٍ رَفَعَ النَّبِیُّ صلے اللہ علیہ وسلم فَرَفَعْنَا وَتَرَکَ فَتَرَکْنَا انتہی کلامہما ودر عنایہ ونہایہ مذکور است ان عَبْدُ اللّٰہِ بْنُ الزُّبَیْرِ رایٰ رَجُلًا یُصَلِّیْ فِی الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَیَرْفَعُ عِنْدَ الرُّکُوْعِ وَعِنْدَ رَفْعِ الرَّاسِ مِنْہُ فَلَمَّا فَرَغَ مِنَ الصَّلٰوۃِ قَالَ لہ لا تفعل فَاِنَّ ہٰذَا شَیْئٌ فَعَلَہُ رَسُوْلُ اللّٰہِ صلے اللہ علیہ وسلم ثم ترکہ انتہی کلامہما وہمچنیں آثار واخبار بسیار اند کہ چیزے از ان گذشتہ وباقی را از مطولات دریافت باید کرد پنجم اینکہ نسخ آں از قیاس کردن بر دیگر افعال معلوم شدہ نہ اینکہ بقیاس نسخ آں شدہ چرا کہ اجماع وقیاس صلاحیت ناسخیت ندارند مطلب اینکہ بقیاس ما را معلوم شدہ کہ احادیث نفی رفع یدین ناسخ اثبات آں ہستند علے ما حققہ المحقق ابن الہمام فی فتح القدیر وتبعہ الحلبی فیہ من ان الآثار عن الصحابۃ والطرق عنہ علیہ الصلوٰۃ والسلام کثیرۃ جدا والکلام فیہا واسع والمحقق بعد ذالک روایۃ کل من الامرین عنہ علیہ الصلوٰۃ والسلام فنحتاج الے الترجیح لقیام التعارض فیترجح ما ذہبنا الیہ بانہ قد علم انہ کانت الاقوال مباحۃ فے الصلوٰۃ والافعال من جنس ہذا الرفع وقد علم نسخہا فلا یبعد ان یکون ہما لنسخ بخلاف عدمہ فانہ لا یتطرق الیہ احتمال عدم الشرعیۃ لانہ لیس من جنس ما عہد فیہ ذالک بل من جنس السکینۃ التی اجمع علے طلبہا فے الصلوٰۃ وکذا الترجیح بفضل الرواۃ کما رجح بہ ابو حنیفہ انتہی کلامہما بقدر الحاجۃ رو اگر فرض کنیم کہ

بوجوہات مذکورہ تعارض مابین احادیث رفع وعدم رفع مندفع نگردید
یعنی خصم وجوہات مذکورہ را مسلم نمے کند خواہیم گفت کہ بموجب قاعدۂ اصولیہ
مشہورہ اِذَا تعارَضَا تَسَاقَطَا رجوع باصل ضرور است پس ماہم رجوع باصل خواہیم
کرد و اصل در نماز عدم رفع است بدو وجہ اول اینکہ عدم ہر شیئے ممکن
مقدم است بر وجود او دوم اینکہ بنا صلوٰۃ بر سکون و وقار است کہ دلیل
خشوع است و بعض حرکات کہ در نماز اند بعارض دلیل موجود شدہ اند و
در ما نحن فیہ از جہت تعارض ادلہ دلیل را غیر موجود فرض کردہ ایم پس بر تقدیر
تسلیم تعارض ادلہ رفع یدین در نماز در غیر تکبیر تحریمہ بسبب رجوع باصل نیز
ممنوع خواہد بود در منار الاصول و شرح آن نور الانوار مذکور است وقد یقع
التعارض بین الحجج فیما بیننا لجہلنا بالنسخ والمنسوخ وحکمہا بین الآیتین المصیر
الی السنۃ لان الآیتین اذا تعارضتا تساقطتا فلا بد للعمل من المصیر الی ما بعدہ
وہو السنۃ ولا یمکن المصیر الی الآیۃ الثالثۃ لانہ یفضی الی الترجیح بکثرۃ الادلۃ
وذلک لا یجوز وبین السنتین المصیر الی اقوال الصحابۃ او القیاس وعند العجز
یجب تقریر الاصول اے اذا عجز عن المصیر بان تعارضت السنتان واقوال
الصحابۃ والقیاس ایضاً او لم یوجد دلیل بعدہ فحینئذ یجب تقریر الاصول اے تقریر
کل شیئ علی اصلہ وابقاء ما کان علی ما کان انتہی کلامہما بقدر الحاجۃ و اگر
فرض کنیم کہ دلائل رفع یدین قوی تر اند و راجح اند از دلائل ترک آں گوئیم
دریں صورت نیز مقلد مذہب حنفی را جائز نیست کہ تقلید مذہب خود را گذاشتہ
تقلید مذہب دیگر کند کہ حجۃ الاسلام غزالی در احیاء العلوم در باب امر بالمعروف
فرمودہ اگر کسے تقلید مذہب خود را گذاشتہ تقلید مذہب دیگر اختیار کند در مسئلہ

از مسائل فاسق تام خواہد گردید وحضرت مجدد الف ثانی رحمت اللہ علیہ در رسالۂ مبدأ المعاد فرمودہ کہ نقل از مذہب الحاد است انتہی خصوصاً در ایں چنیں مسئلہ کہ جمع کثیر از صحابہ وتابعین بآں قائل باشند چنانچہ از عبارت جامع ترمذی واضح گردیدہ وامام مالک رح کہ بالواسطہ استاذ جمیع محدثین واصحاب کتب صحاح ستہ است واز کبار اتباع تابعین است نیز بآں رفتہ چنانچہ از عبارت قسطلانی شرح صحیح بخاری معلوم شدہ عجب اینکہ کسانیکہ رفع یدین را ترجیح میدہند بر ترک آں مے گویند کہ رفع یدین در غیر تکبیر افتتاح نہ واجب است ونہ سنت مؤکدہ است بلکہ سنت زائدہ است کہ حکم مستحب دارد چنانچہ مولوی اسمعیل دہلوی کہ از جملہ غیر مقلدین بود در رسالہ تنویر العینین فی اثبات رفع الیدین تصریح باستحباب آں کردہ پس برائے رعایت امر مستحب اختلافی خود را در ورطۂ بلا افگندن یعنی ارتکاب حرام اختلافی کردن وخود را از مذہب کشیدن وبدنام کردن وبرامام خود طعن کردن وبہ ترک فرائض وواجبات اسلام باک نداشتن در رفع یدین فے الصلوٰۃ را کہ منسوخ وحرام است بہ نزد حنفیہ ومالکیہ ومستحب است نیز د شافعیہ وحنبلیہ از فرائض اسلام فوق دانستن بغیر شقاوت وبدبختی امرے دیگر نیست در کتب فقہ مذکور است کہ امام شافعی چونکہ بزیارت مرقد منور حضرت امام ابو حنیفہ رحمۃ اللہ علیہما آمدند دعائے قنوت فے الفجر را ورفع یدین فی غیر الافتتاح را از جہت حیاء امام اعظم فرد گذاشتند علے ماصرح بہ الشیخ ابن حجر فی قلائد العقیان وایں مردم زماں ما از امام موصوف ہیچ حیا نمیدارند وعجب تر این است کہ ایں طائفہ غیر مقلدین اتباع مولوی اسمعیل دہلوی کہ امام مذہب ایشان است نیز ترک کردہ اند چراکہ در رسالۂ تنبیہ الغافلین کہ از تالیفات یکے

ازغیر مقلدین است مذکور است کہ مولوی اسمعیل دہلوی نے بعد مباحثہ علماء پشاور کے رفع یدین چھوڑ دیا تھا انتہی علاوہ اینکہ دریں عمل کہ منسوخ است نزدیک حنفیہ و مالکیہ والعمل بالمنسوخ باطل کما صرح بہ فی الدر المختار خوف فساد صلوۃ نیز است چرا کہ عمل کثیر است لہذا بعض حنفیہ حکم فساد نماز بآں کردہ اند چنانچہ قسطلانی در شرح بخاری فرمودہ وردی عن بعض الحنفیۃ بطلان الصلوۃ بہ انتہی پس برائے رعایت امر مستحب اختلافی خود را دریں بلاہا انداختن کہ از جملۂ اہل خوف فساد نماز است کار خردمنداں نیست و تحقیق در مسئلہ رفع یدین مقتضی دفترے کلان است ما برہمیں قدر اکتفا کردیم از جہت تعجیل و بودن طبع علیل۔ و اگر کسے بہمیں قدر منتفع نہ گردید نفع نخواہد گرفت بہ تطویل و تو ثیقیت علیہ التورٰتہ و الانجیل واللہ یہدی الی سواء السبیل۔ وہو حسبی ونعم الوکیل۔

فصل دوم در تحقیق مسئلہ جہر و اخفا آمین

سوال

جہر آمین باحادیث صحیحہ مذکورہ فی الصحاح ثابت است وہمیں است مذہب شافعیؒ و احمدؒ پس چہ سبب است کہ حنفیہ و مالکیہ آنرا منع میکنند وطریق اخفاء اختیار کردند

جواب

عینی در شرح صحیح بخاری ومحقق ابن ہمام در فتح القدیر و امام زیلعی در تخریج

احادیث ہدایہ وحلبی در شرح کبیر منیہ ذکر نمودہ اند کہ امام احمد بن حنبل در مسند خود و ابو داؤد طیالسی و ابو یعلی در مسانید خود و طبرانی در معجم خود و دارقطنی در سنن خود و حاکم در مستدرک باسناد صحیح روایت کردہ اند ح عن شعبة عن سلمة بن كهيل عن حجر أبي العنبس عن علقمة بن وائل عن أبيه أنه صلى مع رسول الله صلعم فلما بلغ غير المغضوب عليهم ولا الضالين قال آمين وأخفى بها صوته وحاکم گفتہ هذا حديث صحيح و امام زیلعی در تبیین الحقائق و ابن الہمام در فتح القدیر شرح ہدایہ گفتہ اند جہر بہا عند الجہر بالقراءة عند الشافعی لحدیث وائل ح قال سمعت النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال آمين ومد بها صوته و ما رواه ضعفه يحيى بن معين فلا يلزم حجة انتہی یعنی حدیثے را کہ امام شافعی تمسک کردہ است در جہر آمین آں نسبت ضعف کردہ است یحیی بن معین کہ استاد امام محمد بخاری و سردار محدثان بود وحلبی گفتہ کہ ابن ابی شیبہ روایت از ابراہیم نخعی کردہ کہ عبد اللہ بن مسعود فرمودہ أربع يخفيهن الإمام التعوذ والتسمية وآمين وربنا لك الحمد و در شرح سفر السعادت مذکور است کہ از امیر المومنین عمر بن الخطاب نیز ہمیں روایت آوردہ کہ گفت بودند عمر و علی کہ جہر نمیکردند بہ بسم اللہ الرحمن الرحیم و نہ بتعوذ و نہ بہ آمین رواہ ابن جریر والطحاوی و ابن شاہین فی السنة انتہی کلامہ ملخصاً و در جامع ترمذی در باب ما جاء فی التامین دو حدیث آوردہ یکے حدیث جہر بآمین دوم حدیث اخفاء آں مگر حدیث جہر را ترجیح دادہ بر حدیث اخفاء بوجوہاتے کہ علماء حنفیہ آنرا جواب ہائے شافی دادہ اند اگر کسے شوق دیدن آں جواب ہا دارد رجوع کند بعینی شرح ہدایہ وغیرہ کتب حنفیہ ما دریں جا اعتراضات ترمذی را مع جوابہائے عینی بطور اختصار و تلخیص نقل میکنیم فنقول

وما نقل الترمذي عن البخاري انه يقول حديث سفيان اصح من حديث شعبة في هذا
واخطأ شعبة في مواضع من هذا الحديث فقال عن حجر ابي العنبس وانما هو حجر بن
العنبس ويكنى ابا السكن وزاد فيه عن علقمة بن وائل وليس فيه عن علقمة وانما هو حجر بن
العنبس عن وائل ابن حجر وقال خفض بها صوته وانما هو مد بها صوته انتهى فقال
العيني في جوابه تخطئة البخاري مثل شعبة خطأ وكيف وهو امير المؤمنين في الحديث
وقوله هو ابن عنبس وليس بابي عنبس ليس هو كما قال بل هو حجر بن عنبس وحجر ابي العنبس
وجزم به ابن حبان في الثقات فقال كنيته باسم ابيه وقول محمد يكنى ابا السكن لا ينافي ان
يكون كنيته ايضا ابا عنبس لانه لا مانع ان يكون لشخص كنيتان الذائع المشهور بهما
وقوله زاد فيه علقمة لا يضر لان الزيادة من الثقة مقبولة ولا سيما من مثل شعبة
وقوله وقال خفض بها صوته انما هو مد بها صوته ليس هو كما قاله محمد (اي البخاري) بل هو كما قاله شعبة
ويؤيده ما رواه الدارقطني ح عن وائل بن حجر قال صليت مع رسول الله صلى الله
عليه وسلم بجمعة فقال غير المغضوب عليهم ولا الضالين قال آمين واخفى بها صوته
فيما رواه محمد بن الحسن في كتاب الآثار حدثنا ابو حنيفة قال حدثنا حماد بن سليمان عن
ابراهيم النخعي قال اربع يخفيهن الامام التعوذ وبسم الله الرحمن الرحيم وسبحانك اللهم وآمين وما رواه
الطبراني في تهذيب الآثار ح حدثنا ابو بكر بن عياش عن ابي سعيد عن ابي وائل
قال لم يكن عمر وعلي يجهران ببسم الله الرحمن الرحيم ولا بآمين ولانه
دعاء والاصل في الدعاء الاخفاء لقوله تعالى ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ
لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ انتهى كلام العيني ملتقطا وجميع احاديث را كه درباب جهر آمين
وارد اند عيني شارح هدايه تضعيف كرده يعني ضعف آنها ثابت كرده بموجب قواعد
مسلمه محدثين من شاء التحقيق فليرجع اليه واگر فرض كنيم كه حديث شعبه مخدوش

قبیہ است پس حدیث عبد اللہ بن مسعود کہ موافق است بآیۂ کریمہ در باب اخفاء
کافی است وہم اخفاء آمین معلوم مے شود از احادیث صحیحہ کہ دراں ذکر سکتہ ہا
است و در جامع ترمذی و سنن ابی داؤد و ابن ماجہ بروایت ثقاۃ مذکور
است و نیز شیخ عبد الحق دہلوی در شرح سفر السعادت تحقیق آں کردہ کہ
آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم یک سکتہ بعد از تکبیر افتتاح میکردند و یک سکتہ بعد
از خواندن غیر المغضوب علیہم ولا الضالین میکردند و در بعض روایات ہست
کہ یک سکتہ ثالثہ بعد از فراغ قراۃ سورۃ نیز میکردند علامہ طیبی فرمودہ والاظہران
السکتۃ الاولی للثناء والسکتۃ الثانیۃ للتامین انتہی و در شرح حدیث مذکور
است کہ سکتہ ثالثہ برائے فصل مابین سورۃ و تکبیر رکوع بود پس از احادیث
صحیحہ سکتہ ہا بخوبی ظاہر مے شود کہ آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم بآمین اخفاء
کردہ اند چنانچہ بہ ثناء یعنی سبحانک اللہم والا سکتہ کردن دریں محال چہ معنی
داشت پس احادیث دالہ بر سکتہ ہا ہمہ دلالت میکنند بر اخفار آمین و احادیث
بسیار اند کہ دلالت میکنند بہ جہر بآمین کہ ایں محل ذکر آنہا نیست پس تعارض
واقع گردید مابین احادیث اخفاء و جہر پس طریق قطع ایں تعارض بچند
وجہ متصور تواں بود اوّل اینکہ احادیث جہر ہمہ ضعیف الاسناد اند کہ تحقیق ضعف
آں در عینی شرح ہدایہ مفصلاً موجود است و در شان حدیث اخفار بآمین
حاکم در مستدرک گفتہ ہذا حدیث صحیح الاسناد ولم یخرجہ الشیخان کما تقدم
ذکرہ لہذا احادیث اخفار را بر احادیث جہر ترجیح دادہ مے شود۔ دوم اینکہ
احادیث جہر ہمہ منسوخ اند نسخ آں از فعل صحابہ چنانچہ عمرؓ و علیؓ و ابن مسعود
وغیرہم و فعل تابعین چنانچہ حماد و ابراہیم و علقمہ و اسود وغیرہم معلوم میشود

کہ ہیچ یکے از ایشاں جہر بآمین نکردہ اند و قول جدید امام شافعیؒ نیز ہمیں است کما قالہ النووی و مذہب امام اعظم ابوحنیفہؒ و امام مالکؒ نیز ہمیں است کما تقدم ذکرہ و در عنایہ و نہایہ و کفایہ شروح ہدایہ مذکور است قال عبداللہ بن مسعود ترک الناس الجہر بالتامین وما ترکوہ الا لعلمہم بالنسخ انتہی سوئم اینکہ احادیث اخفاء بآمین موید اند بآیت کتاب اللہ یعنی آیت اُدْعُوا ربکم تضرعًا وخفیۃ انہ لا یحب المعتدین کہ وارد است در شان دعا و آمین از جنس دعاست معناہ اجب یا استجب علی ما یستفاد تحقیقہ من التفسیر الکبیر والمدارک و احادیث جہر بآمین خلاف مقتضائے عموم کتاب اند و منقطع اند بانقطاع باطن اگرچہ در ظاہر مسند اند علماء اصول فرمودہ اند کہ انقطاع حدیث بر دو قسم است انقطاع ظاہر چنانچہ انقطاع حدیث مرسل و انقطاع باطن چنانچہ انقطاع حدیثے کہ مخالف باشد از آیت یا حدیث مشہور از ینجائے است کہ عام کتاب و ظاہر آں اولے است از خاص خبر واحد و نص آں کہ نہ نسخ آں بایں میشود و نہ زیادت ایں برآں مے شود و تفصیل المسئلۃ مذکور فی التنقیح و التوضیح و ایضاً در توضیح دریں مقام مذکور است اما القسم الاول فلقولہ علیہ الصلوۃ والسلام ح تَکْثُرُ لَکُمُ الْاَحَادِیْثُ مِنْ بَعْدِیْ فَاِذَا رُوِیَ لَکُمْ عَنِّیْ حَدِیْثٌ فَاعْرِضُوْہُ عَلٰی کِتَابِ اللّٰہِ تَعَالٰی فَمَا وَافَقَ کِتَابَ اللّٰہِ تَعَالٰی فَاقْبَلُوْہُ وَمَا خَالَفَ فَرُدُّوْہُ فَدَلَّ ہٰذَا الْحَدِیْثُ عَلٰی اَنَّ کُلَّ حَدِیْثٍ یُخَالِفُ کِتَابَ اللّٰہِ تَعَالٰی فَاِنَّہٗ لَیْسَ حَدِیْثَ الرَّسُوْلِ علیہ الصلوٰۃ والسلام وَاِنَّمَا ہُوَ مُفْتَرًی وَکَذٰلِکَ کُلُّ حَدِیْثٍ یُعَارِضُ دَلِیْلًا اَقْوٰی مِنْہُ فَاِنَّہٗ مُنْقَطِعٌ عَنْہُ علیہ الصلوٰۃ والسلام لِاَنَّ الْاَدِلَّۃَ الشَّرْعِیَّۃَ لَا تَتَنَاقَضُ بَعْضُہَا بَعْضًا وَاِنَّمَا التَّنَاقُضُ مِنَ الْجَہْلِ الْمَحْضِ انتہی

کلامہ بقدر الحاجۃ چہارم اینکہ سابق در بحث رفع یدین از کتاب اصول نقل کردیم کہ چون تعارض واقع شود مابین دو آیت رجوع بحدیث باید کرد و چون تعارض واقع شود مابین دو حدیث رجوع بآثار صحابہ و یا قیاس باید کرد کما صرح بہ فی المنار و شرح و غیرہا چون در ما نحن فیہ تعارض مابین حدیث اخفاء بآمین و حدیث جہر بآن واقع گردید ما رجوع بآثار صحابہ کردیم و از آثار صحابہ چنانچہ اثر عمرؓ و علیؓ و ابن مسعودؓ و غیرہم اخفاء بآمین معلوم شد کما تقدم ذکرہ و ہم رجوع بقیاس نمودیم و از قیاس ہم ترجیح اخفاء بر جہر معلوم میشود چنانچہ در مرقاۃ شرح مشکوۃ مذکور است الاصل فی الدعاء الاخفاء لقولہ تعالی ﴿ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَّخُفْيَةً﴾ الآیۃ و لا شک ان آمین دُعَاءٌ فعند التعارض ترجح الاخفاء بذالک و بالقیاس علی سائر الاذکار و الادعیۃ و لان آمین لیس من القرآن اجماعاً فلا ینبغی ان یکون فیہ صوت القرآن کما انہ لا یجوز کتابتہ فی المصحف و لہذا اجمعوا علی اخفاء التعوذ لکونہ لیس من القرآن و الخلاف فی الجہر بالبسملۃ مبنی علی انہ من القرآن ام لا انتہی کلامہ و عینی در شرح ہدایہ فرمودہ لان بالاخفاء یقع التمیز بین القرآن و غیرہ فانہ اذا جہر بہا مع الجہر بالفاتحۃ یلتبس انہا من القرآن انتہی مختصراً و اگر فرض کنیم کہ بوجوہات مذکورہ تعارض مابین حدیث اخفاء و جہر مندفع نگردیدہ یعنی خصم وجوہات ترجیح مذکورہ را تسلیم نمے کند خواہیم گفت کہ بموجب قاعدہ اصولیہ مشہورہ اِذَا تَعَارَضَا تَسَاقَطَا رجوع باصل ضرور است پس ما ہم در اینجا رجوع باصل خواہیم نمود کہ اخفا است چنانچہ در ہدایہ مذکور است و لانہ دعاء فیکون مبناہ علی الاخفاء انتہی عینی در شرح ہدایہ در ین مقام فرمودہ الاصل فیہ الاخفاء قال اللہ تعالی ﴿وَادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَّخُفْيَةً﴾

وقال علیه الصلوة والسلام ح خَيْرُ الدُّعَاءِ مَا يَخْفَى وَخَيْرُ الرِّزْقِ مَا
يَكْفِي الى ان قال فان قلت ورد الجهر والاخفاء فماذا يعمل قلت اذا تعارضت
الاخبار والآثار يعمل بالاصل والاصل فی الدعاء الاخفاء کما ذکرنا او یحمل ما فیه
علی انه واقع اتفاقاً او علی التعلیم او علی اصل الامر انتهی مختصراً و سابق در بحث رفع
یدین از منار و شرح ان نقل کرده بودیم که عند العجز یجب تقریر الاصول ای
اذا عجز عن المصیر بان تعارضت السنتان واقوال الصحابة والقیاس الخ
اولم یوجد دلیل بعده یجب تقریر الاصول ای تقریر کل شئ علی اصله و
ابقاء ما کان علی ما کان انتهی فتذکر و تفکر و اگر فرض کنیم که دلائل جهر اقوی
و ارجح اند از دلائل اخفا خواهیم گفت که در این صورت نیز مقلد مذهب حنفی را
جائز نیست که تقلید مذهب خود را گذاشته تقلید مذهب دیگر کند و برائے رعایت
سنت زائده که در قوه مستحب است و آنهم اختلافیه است خود را در بلا انداز یعنی خروج از مذهب
نمود که الحاد است علی ما صرح به فی المبدء و المعاد و فسق تام است علی ما صرح به فی الاحیاء و
ارتکاب مکروه اختلافی و مخالفت جمهور صحابه و تابعین و مخالفت آیه کریمه وارده فی الدعاء و
عمل بالمنسوخ و خواه مخواه خود را بدنام کردن بمخالفت کردن از طریق مسلمانان اهل وطن خود
و حال آنکه در حدیث صحیح وارد است ح مَا رَآهُ الْمُؤْمِنُونَ حَسَنًا فَهُوَ عِنْدَ اللهِ حَسَنٌ و
و شک نیست که مسلمانان این دیار را چنین امور که مخالف مذهب باشند قبیح در نظر می آیند
و خود را مجتهد و متقی قرار دادن و بر امام مذهب خود طعن ها کردن و حال آنکه امام مالک
که سرتاج و استاد جمیع محدثین است بالاصالة یا بالواسطه نیز طریق اخفا را اختیار کرده و
قول جدید امام شافعی نیز همین است کما صرح به النووی و حال این شخص غیر مقلد این است که
بر ترک فرائض و واجبات اتفاقیه و ارتکاب محرمات و مکروهات اتفاقیه باکے نمی دارد

و در امور یکہ مفضی باشد بہ طعن ائمہ دین و فتنہ بین المسلمین اگرچہ مستحب اختلافی باشد چنانچہ رفع یدین و جہر بالآمین و مانند آں جان و ایمان خود را فدا مے سازند و بمقتضائے کل جدید لذیذ آں را از فرائض اتفاقیہ اسلام فوق مے پندارند و نیست ایں مگر داء عضال ہذا ما خطر بالبال و اللہ اعلم بحقیقۃ الحال ۔

فصل سوم در تحقیق مسئلہ تعین محل وضع الیمین علے الشمال فی الصلوٰۃ

سوال

در سفر السعادت و غیرہ کتب معتبرہ مسطور است کہ در صحیح ابن خزیمہ مذکور است کہ وائل بن حجر گفت صَلَّیْتُ مَعَ رَسُوْلِ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ وَوَضَعَ یَدَہُ الْیُمْنٰی عَلٰی یَدِہِ الْیُسْرٰی عَلٰی صَدْرِہٖ انتہی پس چہ وجہ است کہ بہ نزد ابی حنیفہ و روایتے از امام احمد دست راست بر دست چپ مے نہند زیر ناف و ایں عمل را باین کیفیت سنت میدانند در نماز

جواب

در جامع ترمذی بابی وضع کردہ فی ما جاء فی وضع الیمین علے الشمال فے الصلوٰۃ بعد آں حدیثے روایت کردہ بروایت ہلب قال کَانَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ یَؤُمُّنَا فَیَاْخُذُ شِمَالَہٗ بِیَمِیْنِہٖ و بعد ازاں گفتہ حَدِیْثُ ھُلْبٍ حَدِیْثٌ حَسَنٌ والعمل علے ہذا عند اہل العلم من اصحاب النبی صلے اللہ علیہ وسلم و التابعین و من بعدہم

یرون ان یضع الرجل یمینہ علے شمالہ فی الصلوۃ ورای بعضہم ان یضعہما فوق السرۃ
ورای بعضہم ان یضعہما تحت السرۃ وکل ذالک واسع عندہم انتہی متبادر از کلام
ترمذی این است کہ صحابہ وتابعین واتباع تابعین ارسال نمیکردند کما ہو المروی
عن مالک بلکہ بعضی از ایشاں وضع یمین بر شمال زیر ناف میکردند وبعضی بربالای
ناف میکردند وہردو را جائز می پنداشتند پس ازینجا واضح گردید کہ وضع علی الصدر
معمول ہیچ یکی از ایشان نبود ومراد داشتن از وضع فوق السرۃ وضع علی الصدر
خلاف متبادر کلام اوہست واگر فرض کنیم کہ مراد از فوق السرۃ صدر ہست کہ در جانب
بالائے سرۃ واقع است پس میگویم کہ احادیث صحیحہ دریں باب مجمل واقع اند پس حدیثی
کہ از حضرت علی کرم اللہ وجہہ مرویست تفسیر آں خواہد بود ولہذا ترجیح وضع تحت السرۃ
رادادہ می شود بر وضع علی الصدر چنانچہ در تیسیر الاصول در صفحہ ۲۱۶ مذکور است
عن ابی جحیفۃ ان علیاً رضہ قال السنۃ وضع الکف فی الصلوۃ وان یضعہما تحت السرۃ
اخرجہ رزین وایضاً دارقطنی واحمد وبیہقی وابوداؤد در یک نسخہ از کتاب خود روایت
کردہ اند از علی کرم اللہ وجہہ کہ فرمود السنۃ وضع الکف تحت السرۃ وہمچنیں است
در ہدایہ وبحر الرائق وکفایہ وعنایہ ونہایہ وکافی من شاء فلینظر ودر بحر الرائق مذکور است
ح عَنِ النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ اَنَّہٗ قَالَ ثَلٰثٌ مِّنْ سُنَنِ الْمُرْسَلِیْنَ
وَذَکَرَ مِنْ جُمْلَتِہَا وَضْعَ الْیُمْنٰی عَلَی الشِّمَالِ تَحْتَ السُّرَّۃِ انتہی وایضاً
روایت کردہ است ابوبکر بن ابی شیبۃ ح حدثنا وکیع عن موسی بن
عمیر عن علقمۃ بن وائل بن حجر عن ابیہ قال رَاَیْتُ رَسُوْلَ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ
وَسَلَّمَ وَضَعَ یَمِیْنَہٗ عَلٰی شِمَالِہٖ فِی الصَّلٰوۃِ تَحْتَ السُّرَّۃِ وایضاً روایت
کردہ است ابوبکر بن ابی شیبۃ از حجاج بن حسان کہ گفت سَأَلْتُ اَبَا مجلز

کیف یضع قال یضع باطن کف یمینه علی ظاہر کف شمالہ ویجعلہما تحت السرۃ
انتہی پس حدیث صحیح از ابن خزیمہ معارضہ نمی تواند کرد باین اخبار و آثار صحیحہ
واگر معارضۂ آنہارا مسلّم داریم پس بموجب قاعدہ اصولیہ مشہورہ اذا تعارضت
الآیتان فالمصیر الی السنۃ واذا تعارضت السنتان فالمصیر الی اقوال الصحابۃ
او القیاس کذا فی المنار وغیرہ من کتب الاصول پس ما ہم درینجا رجوع بقول علی
کرم اللہ وجہہ و دیگر اصحاب رض کردیم کہ گفتہ اند سنت وضع یمین بر شمال است زیر
ناف۔ کما تقدم ذکرہ ومقتضائی قیاس نیز ہمین است چنانچہ عینی در شرح ہدایہ فرمودہ
فان قلت الوضع علی الصدر ابلغ فی الخشوع وفیہ حفظ نور الایمان فی الصلوۃ فکان
اولی من اشارۃ الی العورۃ بالوضع تحت السرۃ وقال الماوردی فی الحاوی وضع
الیدین علی الصدر ابلغ فی الخضوع والخشوع من وضعہا علی العورۃ قلت الوضع
تحت السرۃ اقرب الی التعظیم والبعد عن التشبیہ باہل الکتاب واقرب الی ستر العورۃ
وحفظ الازار عن السقوط ومقالۃ الماوردی ممنوع لان وضعہما علی العورۃ لایضر فوق الثیاب
وکذا لو کان بغیر حائل لان العورۃ لیس لہا حکم العورۃ فی حق نفسہ ولہذا تضع المرأۃ
یدیہا علی صدرہا وان کان عورۃ وما قلنا اقرب الی التعظیم کما یفعل بین یدی الملوک
وفی وضعہا علی الصدر تشبہ بالنساء انتہی کلامہ مختصراً واز احادیثیکہ امام شافعی
بداں تمسک نمودہ در وضع علی الصدر عینی شارح ہدایہ جواب ہائے شافی وکافی
دادہ واز جملہ تمسکات شافعیہ تمسک ایشان است باین قول حق تعالیٰ
فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ ای ضع یدک علی صدرک وروی ہذا المعنی عن
علی رضی اللہ عنہ وعینی در شرح ہدایہ جواب آن باین طور دادہ واستدلالہ بالآیۃ غیر ظاہر لان
المراد من قولہ وانحر الاضحیۃ بعد صلوۃ العید والذی رواہ عن علی رضی اللہ عنہ یعارضہ حدیث

الکتاب ای ما روی عن علیؓ ان من السنة وضع الیمین علی الشمال تحت السرة انتهی مختصراً ومحقق حلبی در شرح کبیر منیہ فرمودہ قال الشیخ کمال الدین ابن الہمام کون الوضع تحت السرة او الصدر لم یثبت فیہ حدیث یوجب العمل علی احدہما فیحال علی المعہود من وضعہا حال کون قصد التعظیم فی القیام والمعہود فی الشاہد منہ تحت السرة وذکر عن علیؓ من السنة فی الصلوٰة وضع الکف علی الکف تحت السرة رواہ احمدؒ ابوداود انتہی لقدر الحاجة۔ واز آنچہ نسبت ضعف بحدیث علی کرم اللہ وجہ بعض علماء کردہ اند عینی در شرح ہدایہ جواب دادہ من شاء الاطلاع فلیرجع الیہ وملا علی قاری در شرح موطا امام مالکؒ بروایت امام فرمودہ واختلفوا فی محل وضع الیدین مختار ابی حنیفہ تحت سرہ وہو روایة عن احمد وقال الشافعیؒ علی صدرہ وہو روایة الضؒ عن احمد لما روی ابن خزیمہ فی صحیحہ من حدیث وائل ابن حجر قَالَ صَلَّیْتُ مَعَ رَسُوْلِ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ فَوَضَعَ یَدَہُ الْیُسْرٰی عَلٰی صَدْرِہٖ اَیْ اَوَّلًا ثُمَّ وَضَعَ یَدَہُ الْیُمْنٰی عَلَیْہَا ولنا ماروی احمد ودارقطنی وبیہقی عن علیؓ انہ قال السنة وضع الکف تحت السرة والصحابی اذا قال السنة یحمل علی سنة النبی صلی اللہ علیہ وسلم ولاشک فی ترجیح روایة علی روایة وائل لانہ صلی مع النبی صلی اللہ علیہ وسلم یوما او صلوٰة واحدة مع کون علیؓ افقہ منہ واضبط بلاشبہة وقد جعلت فی ارسال مالک رسالة مستقلة انتہی کلامہ خلاصہ کلام آنکہ احادیث کہ درباب وضع الیمین علی الشمال در کتب صحاح ستہ مذکور اند ہمہ مجمل اند محل وضع را تعین نکردہ اند کہ تحت السرة است یا فوق السرة است پس امام شافعیؒ حدیث وائل را کہ مذکور است در صحیح ابن خزیمہ تفسیر آن دانستہ وامام ابوحنیفہؒ واحمدؒ فی روایة عنہ حدیث علیؓ را کہ مذکور است در مسند امام احمد وسنن دارقطنی وسنن بیہقی تفسیر آن

پنداشته اند وسابقاً از جامع ترمذی نقل کردیم که صحابه وتابعین واتباع ایشان
بعضے تحت السرة وضع میکردند وبعضے فوق آن وضع میکردند پس ما میگوئیم که حدیث
علی رضی الله عنه راجح است بر حدیث وائل کما عرفته من عبارة الفاضل القاری فی شرح الموطا
وکسی که تضعیف حدیث علی کرده جواب آن راعینی شرح هدایه بخوبی کرده واگر هردو
حدیث را مساوی یکدیگر پنداریم پس بمقتضای اذا تعارضا تساقطا رجوع باصل خواهیم
کرد علی ما هو المقرر فی الاصول واصل در افعال صلوة رعایت تعظیم هست زیراکه
مبنای صلوة بر تعظیم وخشوع است ومعهود در حالت تعظیم نهادن دست است
بر دست چپ زیر ناف چنانچه پیش ملوک وسابق گفته ایم که محقق حلبی از شیخ
کمال الدین ابن الهمام شارح هدایه نقل کرده کون الوضع تحت السرة او الصدر لم یثبت
فیه حدیث یوجب العمل فیحال علی المعهود من وضعها حال قصد التعظیم فی القیام
والمعهود فی الشاهد منه وضعها تحت السرة انتهی ومقتضای قیاس نیز همین است
زیراکه وضع علی الصدر تشبیه است باهل کتاب وتشبیه است به نساء
که هر دو مذموم اند شرعاً بخلاف وضع تحت السرة که ابعد هست از تشبیه اهل کتاب وتشبیه
نساء واقرب هست به تعظیم وستر عورة وحفظ از سقوط ازار کما نقلناه عن العینی شرح
الهدایه فتذکر وتفکر والله اعلم بالصواب *

فصل چهارم در تحقیق مسئله ذکر قنوت در صلوة فجر ومغرب وسائر نمازها

سوال

ذکر قنوت در صلوة فجر بلکه در باقی نمازها در بعض احادیث وارد است پس چه وجه است

که بہ نزدیک حنفیہ قنوت سوائے نماز وتر در ہیچ نماز جائز نیست ؛

جواب

شک نیست دریں کہ قنوت در غیر صلوۃ الوتر وارد است بعد از حادثہ
لیکن بعد از زوال عذر حادثہ متروک و منسوخ گردیدہ چنانچہ از کتب
علم حدیث و فقہ ظاہر میگردد چنانچہ در مشکوٰۃ شریف در باب القنوت
بروایت شیخین یعنے بخاری و مسلم از ابی ہریرہ مذکورست ح
اَنَّ رَسُوْلَ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ کَانَ اِذَا اَرَادَ اَنْ یَّدْعُوَ عَلٰی اَحَدٍ اَوْ یَدْعُوَ
لِاَحَدٍ قَنَتَ بَعْدَ الرُّکُوْعِ اِلٰی اَنْ قَالَ حَتّٰی اَنْزَلَ اللّٰہُ تَعَالٰی لَیْسَ لَکَ مِنَ الْاَمْرِ شَیْءٌ الآ
انتہی مختصراً بقدر الحاجۃ و ہم در مشکوٰۃ شریف در باب مذکور بروایت شیخین یعنے بخاری و مسلم از عاصم احول
مسطور است ح قال سألت انس بن مالک عن القنوت فی الصلوٰۃ کان قبل الرکوع او بعد الرکوع
قال قبلہ انما قنت رسول اللّٰہ صلی اللّٰہ علیہ وسلم بعد الرکوع شہراً انہ کان بعث اناساً یقال لہم القراء
سبعون رجلاً فاصیبوا فقنت رسول اللّٰہ صلی اللّٰہ علیہ وسلم بعد الرکوع شہراً یدعو علیہم انتہی و ہم در مشکوٰۃ شریف در باب
مذکور بروایت ابی داؤد و نسائی از انس رض مذکور است ح ان النبی صلی اللّٰہ
علیہ وسلم قنت شہراً ثم ترکہ رواہ ابو داؤد والنسائی انتہی و ہم
در مشکوٰۃ شریف در باب مذکور بروایت ترمذی و نسائی و ابن ماجہ از ابی مالک
اشجعی مسطور است ح قال قلت لابی یا ابت انک قد صلیت خلف رسول اللّٰہ صلعم
و ابی بکر رض و عمر رض و عثمان رض و علی رض ہہنا بالکوفۃ نحواً من خمس سنین کانوا یقنتون قال ای
بنی محدث رواہ الترمذی والنسائی و ابن ماجہ انتہی و شیخ عبد الحق محدث
دہلوی رح در شرح سفر السعادت فرمودہ بدانکہ ائمہ را در قنوت نماز صبح

اختلاف است شافعی و مالک رح و احمد و عبد الله بن المبارک وغیر ایشان
قائلند بآن بطریق سنت نزد شافعی بعد الرکوع و نزد مالک بعد از رکوع
و قبل آن هر دو جایز است و نزد امام احمد آنست اگر حادثه پیدا شود
و شدتے بمسلمانان نازل گردد والعیاذ بالله تعالیٰ امام را رسد که
دعا کند بجیوش مسلمین و سفیان ثوری گوید قنوت در صبح اگر بکند
هم جایز است و اگر نکند هم جایز است و مختار آنست که نکند و در احادیث
صحیحه مذکور است که آن حضرت صلے الله علیه وسلم تا یک ماه در قضیهٔ
بیر معونه در نماز صبح قنوت خوانده در بعض روایات قبل الرکوع
و در بعض بعد الرکوع و این اصح است بعد از آن ترک داده
و قضیهٔ بیر معونه آنست که رسول الله صلے الله علیه وسلم هفتاد تن را
از صحابه که ایشان را قرا میگفتند بسریه فرستاده بود جمعی از سلیم
که ایشان را رعل و ذکوان گویند نزد چاهے که آنرا بیر معونه گفتندے
متعرض حال ایشان گشتند گفتند ما را با شما کارے نیست و ما بر شما نیامده ایم
بکارے که پیغمبر خدا صلے الله علیه وسلم فرموده و بجائے که فرستاده است میرویم
و از جائے شما میگذریم کافران گفتهٔ ایشان باور نداشتند و ایشانرا کشتند پس
پیغمبر صلے الله علیه وسلم محزون شد و متاثر گشت و اثر بسیار از کشته شدن ایشان
یافت که هرگز نیافته بود و تا یکماه در نماز صبح دعا بقهر و هلاک رعل و ذکوان کرد قنوتے
که در نماز صبح خواند این بود و گفته اند که ابتدا قنوت و فرع این قضیه بود و پیش
از این قنوت نبود و در روایت بخاری آمده که قنوت در مغرب و فجر بود و در روایت
ابی داؤد آمده که قنوت خواند رسول الله صلے الله علیه وسلم تا یک ماه متصل

بعد از نماز پنجگانه وقتیکه میگفت سمع الله لمن حمده از رکعت اخیره و دعا میکرد
بر احیاء از سلیم رعل و ذکوان و عصیه و آمین میگفتند آنها که در خلف او بودند
و نور کشتی در شرح خرقی گوید که قنوت در غیر وتر نزد احمد نیست و اگر باشد نزد نزول
حادثه است و آن نیز مخصوص است با امام اعظم یا امیر جیش نه هر امام را و آیا محل
قنوت فجر است یا مغرب و فجر یا جمیع صلوة سه روایت است از احمد الی ان قال و بخاری
از ابن عمر آورده که وی شنید رسول خدا صلی الله صلعم چون بر میداشت سر خود را از رکوع
در رکعت اخیره از فجر میگفت اللهم العن فلانا و فلانا پس نازل شد این آیة ق لَيْسَ
لَكَ مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ أَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ أَوْ يُعَذِّبَهُمْ فَإِنَّهُمْ ظَالِمُونَ و بعد از نزول این آیت ترک
کرد و شیخ ابن الهمام از ابی داود از حدیث خالد بن ابی عمران آورده که گفت رسول خدا
صلی الله علیه و سلم دعا میکرد بر مضر که ناگاه آمد جبرئیل علیه السلام اشارت کرد بسکوت پس
آنحضرت صلی الله علیه و سلم ساکت شد پس گفت یا محمد خدا تعالی نفرستاد ترا سباب
و لعان نه ترا رحمة العالمین گردانید و آورد جبرئیل آیة لیس لک من الامر شیء و تعلیم کرد
قنوت را اللهم انا نستعینک و نستغفرک و نؤمن بک الخ الی ان قال و احمد و ترمذی و نسائی
و ابن ماجه از ابی مالک اشجعی آورده اند که گفت گفتم به پدر خود ای پدر به تحقیق نماز گذارده
و خلف رسول خدا صلعم و خلف ابی بکر و عمر و عثمان و علی ابن ابی طالب اینجا یعنی
بکوفه پنجسال آیا قنوت میخواندند در فجر گفت ای پسر من محدث و بدعت است ترمذی
گفت هذا حدیث حسن صحیح یعنی این التزام و دوام و طریقه ساختن بدعت است بلکه
آن حضرت صلی الله علیه و سلم مصلحتی مدتی خوانده و ترک کرد چنانچه معلوم شد و در موطا
از نافع از ابن عمر آورده که وی قنوت نمیخواند در هیچ نماز و شمنی گفته که ابن حبان نیز از ابی هریره
بسند صحیح روایت کرده که رسول خدا صلی الله علیه و سلم قنوت نمیخواند در نماز صبح مگر آنکه

دعا میکرد قومے را ویا بر قومے و امام محمد در آثار از ابی حنیفه از حماد از ابراهیم از اسود
آورده که وے سالها صحبت داشت با عمر بن الخطاب پس ندید اورا هرگز که قنوت خواند در فجر
و ابراهیم گفت که اهل کوفه قنوت را از معاویه گرفتند که دعا بد میکرد بر علی کرم الله وجهه و
در غایت آورده که اگر حادثه بمسلمانان نازل گردد و امام در نماز جهری قنوت بخواند نماز جائز است
و این قول ثوری و احمد است و جمهور اهل حدیث بر آں اند که قنوت نزد نزول حادثه در همه
نمازها مشروع است الی هنا کلام الشمنی الی ان قال قبله و نزد امام ابوحنیفه قنوت در نماز فجر
اصلاً نیست و قنوت آں حضرت مخصوص بوے بود و در قضایا مخصوص بوده بعد از اں ترک کرد
الی ان قال و شیخ ابن الهمام بعد از ایراد احادیث و آثار از طرفین و تکلم بتعلیل و تنقید
و تضعیف در آں مقرر ساخته و تصحیح نموده که قنوتے که در نماز فجر از آں حضرت صلی الله
علیه و سلم آمده بصحت رسیده است همان دعا بوده بر جماعت کفار تا مدت یک ماه و قنوت نکرد
نه پیش از آں و نه پس از آں و اگر از بعض اصحاب بصحت رسیده آں نیز محمول بر وجود
نوازل و حوادث است هذا هو التحقیق و الحق الحقیق بالتصدیق و الله اعلم و این سخن
در قنوت فجر بود و ذکر قنوت وتر در محلش بیاید انتهی کلام الشیخ الدهلوی رح
و در جامع ترمذی در باب ماجاء ما یقرء فی الوتر باسناد صحیح از ابی الحوراء مذکور است

ح قال قال الحسن بن علیٍّ عَلَّمَنِی رسولُ الله صلی الله علیه وسلم کلماتٍ اَقولُهُنّ
فی الوتر اَللّٰهُمَّ اهْدِنِی فِیمَنْ هَدَیْتَ وَعَافِنِی فِیمَنْ عَافَیْتَ وَتَوَلَّنِی فِیمَنْ تَوَلَّیْتَ وَبَارِکْ لِی
فِیمَا اَعْطَیْتَ وَقِنِی شَرَّ مَا قَضَیْتَ فَاِنَّکَ تَقْضِی وَلَا یُقْضٰی عَلَیْکَ وَاِنَّهٗ لَا یَذِلُّ
مَنْ وَّالَیْتَ تَبَارَکْتَ رَبَّنَا وَتَعَالَیْتَ ط وفی الباب عن علی قال ابو عیسی هذا حدیث
حسن لا نعرفه الا من هذا الوجه من حدیث ابی الحوراء السعدی
واسمه ربیعة بن شیبان ولا نعرف عن النبی صلی الله علیه وسلم فی القنوت شیئا

احسن من ہذا واختلف اہل العلم فی القنوت فے الوتر فرائے عبد اللہ بن مسعود القنوت فے
الوتر فی السنۃ کلہا واختار القنوت قبل الرکوع وہو قول بعض اہل العلم وبہ یقول
سفیان الثوری وابن المبارک واسحاق واہل الکوفۃ وقد روی عن علی رضی اللہ عنہ انہ کان لا
یقنت الا فی النصف الآخر من رمضان وکان یقنت بعد الرکوع وقد ذہب بعض
اہل العلم الی ہذا وبہ یقول الشافعیؒ واحمدؒ انتہی کلامہ ودر سنن ابن ماجہ بسند صحیح از
ابیؓ بن کعب روایت کردہ ح ان رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کان یوتر فیقنت
قبل الرکوع انتہی وشیخ ابن ہمام از ابن ابی شیبہ نقل کردہ کہ او روایت میکند باسناد
خود از علقمہ ان ابن مسعود واصحاب النبی صلی اللہ علیہ وسلم کانوا یقنتون فے الوتر
قبل الرکوع انتہی وتحقیق این مسئلہ از شروح صحیح بخاری وشروح ہدایہ وشرح
سفر السعادت للشیخ عبد الحق الدہلوی باید جست واللہ اعلم بالصواب ومخفی نماند کہ درینجا
دو جواب دیگر اند کہ کافی اند از برائے رد اعتراضات مذکورہ غیر مقلدین بر امام اعظم
ابو حنیفہ کوفیؒ وجمیع اعتراضات ایشان کہ بر امام موصوف وارد میکنند **جواب اول**
این کہ زعم غیر مقلدین این است کہ جمیع آنچہ مذکور است از احادیث در کتب صحاح ستہ
خصوصاً در صحیحین یعنی صحیح بخاری وصحیح مسلم صحیح اند در آنہا ہیچ حدیث ضعیف نیست
وایضاً زعم ایشان این است کہ احادیث صحیحہ در ماورائے کتب صحاح ستہ بلکہ در ماورائے
صحیحین یافتہ نمیشود پس بر جمیع احادیث خارجہ از کتب صحاح ستہ حکم ضعف میکنند واین
ہر دو زعم ایشان باطل است زیرا کہ کتب صحاح ستہ در احادیث صحیحہ منحصر نیست بلکہ در آنہا
احادیث صحاح وحسان وضعاف ہمہ موجود اند باجماع علما چہار مذہب ونیز احادیث
صحیحہ در کتب صحاح ستہ منحصر نیستند بلکہ در غیر آنہا نیز یافتہ میشود چنانچہ مستدرک حاکم
ونحو آن باجماع علما چہار مذہب وتسمیہ کتب ستہ بصحاح از باب تغلیب است

شیخ عبدالحق دہلوی رح در شرح سفر السعادت فرمودہ کتب ستہ کہ مشہور اند در اسلام
گفتہ اند کہ در آنجا ئے اقسام حدیث از صحاح و حسن و ضعیف ہمہ موجود است و نقاد و
حذاق فن آنرا تمیز کردہ اند و تسمیہ آنہا بصحاح ستہ بطریق تغلیب است و صاحب مصابیح
کہ غیر مرویات شیخین را حسان نام کردہ نیز قریب بایں معنی است و در حقیقت ایں
اصطلاحے است از وے دریں کتاب انتہی کلامہ و نیز شیخ عبدالحق محدث دہلوی رح در
شرح سفر السعادت فرمودہ احادیث صحاح منحصر نیست در صحیح بخاری و مسلم ایشاں
استیعاب نہ کردہ اند جمیع صحاح را نزد ایشاں بر شرط ایشاں چہ جائے مطلق صحیح
و خود تصریح کردہ ہر یکے از ایشاں بعدم احاطہ و استیعاب بخاری گفتہ است کہ در نیاوردہ ام
دریں کتاب مگر آنچہ صحیح است و ترک کردہ ام بسے از صحاح را از ترس طول کتاب
و مسلم گفتہ کہ ہر چہ دریں کتاب آوردہ ام از احادیث صحیح است و نمے گویم کہ آنچہ
نیاوردہ ام ور دے ضعیف است الی آخر ما حققہ مفصلا انتہی کلامہ بقدر الحاجۃ و قریب
بایں معنی است آنچہ محقق کمال الدین ابن ہمام در فتح القدیر شرح ہدایہ و محقق حلبی
در شرح کبیر منیہ فرمودہ اند و العبارۃ للحلبی و لا یرجح ما فی الصحیحین او احدہما بما
قیل اصح الاحادیث ما اتفقا علیہ ثم ما انفرد بہ البخاری ثم ما انفرد بہ المسلم ثم ما اشتمل
علی علی شرطہما ثم ما علی شرط البخاری ثم ما علی شرط المسلم فان ذالک تحکم لا یجوز التقلید فیہ
لان الاصحیۃ انما ہی لاشتمال رواتہما الشروط التی اعتبراہا فاذا فرض وجود
تلک الشروط فی رواۃ حدیث غیرہما فلا یکون الحکم باصحیۃ الشرط مما یقطع فیہ بمطابقتہ
الواقع خلافہ و قد اخرج مسلم فی کتابہ عن کثیر ممن لم یسلم من غوائل الجرح وکذا فی البخاری
جماعۃ تکلم فیہم فدار الامر فی الرواۃ علی اجتہاد العلماء وکذا فی الشروط حتی ان من اعتبر
شرطا و الغاہ الآخر یکون ما رواہ الآخر مما لیس فیہ ذالک الشرط عندہ مکافیا لمعارضتہ

المشتمل علی ذالک الشرط وکذا فیمن ضعف راویا وثقہ الآخر نعم تسکن نفس غیر المجتہد ومن

لم یختبر امر الراوی نفسہ الی ما اجتمع علیہ الاکثر اما المجتہد فی اعتبار الشرط وعدمہ والذی

اختبر الراوی فلا یرجع الا الی رائے نفسہ انتہی کلامہ وما میگوئیم چونکہ بہ نقول علماء

معتبرین وفضلائے متبحرین چنانچہ امام نووی وامام یافعی وامام سمعانی وحافظ

ذہبی وحافظ خطیب بغدادی وحافظ دارقطنی وحافظ محمد بن سعد بغدادی وحافظ

ابن حجر عسقلانی وعلامہ ابن حجر مکی وعلامہ سخاوی وشیخ الاسلام عینی وملا علی قاری

ہروی وصاحب مجمع البحار وشیخ عبد الحق دہلوی وغیرہم ثابت شدہ است کہ

امام اعظم ابو حنیفہ کوفی از جملہ تابعین است کہ داخل است در خیر القرون وپیغمبر

صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ. ح خَیْرُ النَّاسِ قَرْنِي ثُمَّ الَّذِیْنَ یَلُوْنَھُمْ ثُمَّ الَّذِیْنَ یَلُوْنَھُمْ۔

الحدیث اخرجہ الشیخان عن عبد اللہ بن مسعود وایضاً پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم

فرمودہ ح خیر امتی قرنی ثم الذین یلونہم ثم الذین یلونہم الحدیث رواہ الشیخان

عن عمران بن حصین وایضاً باتفاق اہل حل وعقد ثابت شدہ است کہ امام

اعظم موصوف اَعلَم مجتہدین واَعبَدِ ایشاں واَورَعِ ایشاں است چنانچہ تحقیق

این امر در قلائد العقیان وغیرہ کتب مذکور است پس گوئیم کہ حدیثے کہ امام

اعظم باں تمسک کردہ وآں را روائت کردہ است اقوی واصح وارجح است

از حدیثے کہ آں را اصحاب کتب ستہ روائت کردہ باشد وہذا لا ینکرہ الا

متعصب او سفیہ واین کہ طائفہ غیر مقلدین میگویند کہ امام اعظم اکثر برائے خود

مے رود وعمل بر حدیث نمی کند دروغ وباطل وافتراء است کما حققہ الشیخ

ابن حجر المکی فی قلائد العقیان غایۃ ما فی الباب بعضے احادیث مرویہ امام

اعظم در کتب صحاح ستہ یافتہ مے شود وبعضے یافتہ نمے شود واین موجب

نقص وقدح وجرح نیست کما حققناہ سابقاً واگر غیر مقلدین این امر را موجب
نقص وقدح وجرح میدانند پس مستدرک حاکم وموطائے مالک وصحیح ابن
خزیمہ ودیگر کتب معتبرہ حدیث را باید کہ یک قلم بشویند تا مصداق ق یؤمنون
ببعض الکتاب ویکفرون ببعض ط شوند والعیاذ باللہ منہ وتحقیق این جواب
بروجہ تفصیل موجب تطویل ومقتضے تالیف رسالہ علیحدہ است **جواب دوم**
این کہ بر غیر مجتہد تقلید مجتہد فرض است بآیۃ کتاب ہی قولہ تعالی ق فاسئلوا
اہل الذکر ان کنتم لا تعلمون ط وباجماع امت کہ نقل کردہ آن را
نووی در شرح صحیح مسلم وابن ہمام در فتح القدیر شرح ہدایہ وتحریر الاصول
وصدر الشریعت در توضیح وشیخ الاسلام عینی در شرح کنز وطحاوی در
شرح در مختار ومحب اللہ بہاری در مسلم ومولوی عبد الحکیم در حاشیہ
خیالی وفاضل بہاری در نبراس خیالی وصاحب اشباہ ونظائر در
بحر الرائق وشامی در حاشیہ در مختار وشیخ عبد الوہاب شعرانی در میزان خضری
وصاحب نور الانوار در تفسیر احمدی وقاضی بیضاوی در تفسیر انوار التنزیل
ومولوی عبد الحکیم در حاشیہ تفسیر بیضاوی وغیرہم فی غیرہا ومذاہب متبوعہ
در چہار منحصر اند باجماع کہ نقل کرد آنرا طحاوی در حاشیہ در مختار در کتاب الذبائح
وصاحب تفسیر مظہری در تفسیر خود وصاحب نور الانوار در تفسیر احمدی ونور الانوار
وصاحب قنیہ صاحب بحر الرائق در اشباہ ونظائر وابن ہمام در تحریر
الاصول وفخر الدین رازی در کتاب المحصول وعبد العزیز در نبراس و
شیخ عبد الحق دہلوی در شرح سفر السعادت وغیرہم فی غیرہا و
التزام تقلید مذہب معین از مذاہب اربعہ متبوعہ بطور استمرار

واجب است باجماع که نقل کرده آن را امام شعرانی[1] در میزان
و سید[2] علی خواص و شیخ[3] عبد الحق دهلوی در شرح سفر السعادت و فاضل[4] قهستانی
در جامع الرموز و صاحب[5] بحر در اشباه و نظائر و صاحب[6] قنیه و صاحب[7] فتاوے حمادیه
و صاحب[8] فتاوے برهنه و صاحب[9] در مختار در مقدمه در مختار و کتاب القضاء آں و
ملا[10] علی قاری هروی در شرح عین العلم و حجة[11] الاسلام غزالی در احیاء العلوم در
باب الامر بالمعروف و امام[12] ربانی حضرت مجدد الف ثانی در رسالهٔ مبدء المعاد و حموی[13]
در شرح اشباه و صاحب[14] بحر رائق در رسالهٔ زینیه و فضلاے[15] محققین در فتاوے عالمگیریه
و قاضی[16] ثناء الله در تفسیر مظهری و صاحب[17] نور الانوار در تفسیر احمدی و عبد العزیز[18]
پرهاروی در نبراس و جلال[19] الدین سیوطی در جزیل المواهب و شاه[20] ولی الله دهلوی
در رسالهٔ عقد جید و بحر[21] العلوم عبد العلی در شرح تحریر الاصول و عبد[22] الغنی نابلسی
در حدیقه ندیه شرح طریقه محمدیه وغیرهم فی غیرها و ادلهٔ شرع چهار اند آیت[1] و حدیث[2]
و اجماع[3] و قیاس[4] مگر ایں ادله اند که توصل میکند مجتهد بسوے حکم شرعی و دلیل مقلد
قول مجتهد است بالاجماع نه ادلهٔ اربعه چنانچه صدر الشریعت فرموده فالادلة الاربعة
انما یتوصل بها المجتهد لا المقلد فاما المقلد فالدلیل عنده قول المجتهد انتهی و در مسلم الثبوت
مذکور است و تحصیل العلم او وجوب العمل بتوسط الظن من خواص المجتهد اجماعاً واما المقلد
فمستنده قول مجتهده لا ظنه و لا ظنه انتهی و هکذا فی حاشیة الخیالی للفاضل السیالکوتی و
همچنین است در تفسیر بیضاوی و حاشیه مولوی عبد الحکیم سیالکوٹی بر بیضاوی و منهاج الاصول
و شروح آں و نقل عبارات کتب را از جهت خوف طول فرو گذاشتم و اگر کسے سوال کند شما
میگوئید که دلائل شرع چهار اند آیت و حدیث و اجماع و قیاس و شک نیست که اتباع
حدیث و اجماع و قیاس اتباع است لما انزل الله تعالیٰ از جهت ثبوت ادلهٔ ثلثه

بآیت قرآن کما ہو مذکور فی محلہ و اینکہ میگوئید دلیل مقلد قول مجتہد اوست پس
درینجا دلیل خامس نیز پیدا شد پس در قول شما تناقض پیدا شد و ایضاً لازم آمد
مقلد را اتباع لغیر ما انزل اللہ تعالیٰ جواب این اعتراض قاضی بیضاوی در تفسیر
انوار التنزیل بدین طور تحت آیۃ ق وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنزَلَ اللَّهُ قَالُوا
بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ
نوشتہ واما اتباع الغیر فی الدین اذا علم بدلیل ما انہ محق کالانبیاء والمجتہدین فی
الاحکام فہو فی الحقیقۃ لیس بتقلید بل اتباع لما انزل اللہ تعالیٰ انتہی کلامہ و
مولوی عبد الحکیم سیالکوٹی در حاشیہ تفسیر بیضاوی درین مقام فرمودہ قولہ فلیس
بتقلید فانہ اتباع الغیر من غیر علم بحالہ کما دلت علیہ الآیۃ قولہ بل اتباع لما انزل اللہ
تعالیٰ قال اللہ تعالیٰ ق فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِن كُنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ انتہی کلامہ
پس ازین تقریر واضح گردید کہ قول مجتہد داخل است در دلیل اول یعنی در آیۃ و
اتباع قول مجتہد اتباع ما انزل اللہ تعالیٰ است وہو قولہ تعالیٰ فَاسْأَلُوا أَهْلَ
الذِّكْرِ إِن كُنتُمْ لَا تَعْلَمُونَ سبحان اللہ عجب معاملہ است طائفہ غیر مقلدین
تقلید ابن تیمیہ و ابن حزم ظاہری و شوکانی و محمد بن عبد الوہاب نجدی و مولوی
اسمٰعیل دہلوی و مولوی نذیر حسین دہلوی و سید احمد نیچری را از جملہ فرائض اسلام
مے دانند و قول ایشان را کالوحی المنزل من السماء می پندارند و از تقلید ائمہ
چہار مذہب کہ باجماع ثابت است ننگ و عار می دارند و اتباع قول ایشان را
اتباع غیر ما انزل اللہ گمان می کنند یعنی آن را شرک می دانند و می گویند کہ ما عمل
بالحدیث می کنیم و این قول ایشان ہم دروغ محض است چراکہ اول در علم حدیث
ہیچ دخل ندارند حتیٰ کہ معنی احادیث مشکوٰۃ شریف را بغیر ترجمہ شیخ عبد الحق دہلوی

ومعانی احادیث صحیح بخاری وصحیح مسلم بغیر ترجمہ نور الحق دہلوی وبغیر شروح دیگر
ہمچوں قسطلانی ونووی ہرگز نمی فہمند بلکہ ازیں ترجمہ ہائے پارسی وشروح عربیہ فائدہ
گرفتن نمے توانند تا ترجمہ اردو تالیف ہندوستانی لامذہبی را وسیلۂ فہم خود نہ سازند
عجب است کہ تقلید شخص ہندوستانی لامذہبی جائز شد وتقلید ائمہ دین حرام وشرک
گردید دوم عمل بالحدیث وقتے متصور ہست کہ آں حکم معمول بہ از حدیث مستنبط شود پس
اگر استنباط آں حکم مجتہدے از مجتہدان دین کردہ است پس عمل بر آں حکم نیست مگر
تقلید آں مجتہد کہ استنباط آں کردہ است فلزم القرار علی ما عنہ الفرار وہو التقلید و
اگر استنباط آں بفکر خود مے کند او را طاقت آں نیست زیرا کہ در توضیح شرح تنقیح
مذکور است ثم اعلم ان کل دلیل من الادلۃ الشرعیۃ انما یثبت بہ الحکم اذا کان
مشتملاً علی الشرائط تذکر فی موضعہا وذلک ان لا یکون الدلیل منسوخاً و لا یکون
لہ معارض مساوے او راجح ویکون القیاس قد ادی الیہ رای المجتہد حتی لو خالف
اجماع المجتہدین یکون باطلاً انتہے وشک نیست کہ علم بہ نسخ دلائل بعضہا ببعض
بتفصیل وعلم بتعارض ادلہ بعضہا ببعض مفصلاً وعلم بہ سلامت دلیل از نسخ و
معارضہ ومخالفت اجماع موقوف است بر علم بجمیع آیات احکام واحادیث احکام
ومسائل اجماعیہ وشرائط قیاس وامثال ذلک معہ ملکہ استنباط صحیح شرعی بشرائط
آں کہ در کتب اصول الفقہ مذکور است وتبحر در علم تفسیر وحدیث وفقہ واصول فقہ
وغیرہ علوم عربیت علی ما افادہ العلامۃ التفتازانی فی التلویح وغیرہ فی غیرہ وایں
نیست مگر شان مجتہد ومجتہد دریں زماں اگرچہ ممکن الوجود است لکن بسبب غلبہ
جہل وشیوع فسق مفقود است چنانچہ فاضل برکلی در طریقۂ محمدیہ در بحث آفت ثامن
از آفات قلب کہ تقلید فی الاعتقاد است فرمودہ انقطع الاجتہاد مذ زمان طویل انتہے

کلامه و فاضل عبد الغنی نابلسی در حدیقہ ندیہ شرح طریقۂ محمدیہ فرمودہ لضعف الہمم فی جمیع شروط الاجتهاد انتہے وشامی در رد المختار حاشیۂ درمختار در باب امامت

فرمودہ القیاس بعد الاربعمائۃ منقطع فلیس لاحد بعدہا ان یقیس مسئلۃ علے مسئلۃ انتہے کلامہ و اگر بالفرض مجتہدے دریں زمان موجود گردد۔ چنانچہ مولوی نذیر حسین بزعم غیر مقلدین تقلید او ہیچکس را جائز نیست لما عرفت من انحصار المذاہب المتبوعۃ فے الاربع و وجوب التزام تقلید المذہب المعین علے سبیل الاستمرار فالواجب علے غیر المجتہد تقلید واحد من المذاہب الاربع بعینہ وآنچہ از امام اعظم رح روایت می کنند کہ فرمودہ اترکوا قولی بقول رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم ونحو آں از الفاظ کہ مشعر اند بنہی از تقلید امام واتباع حدیث درشان مجتہد مقید اند چنانچہ مجتہد فے المذہب نہ درشان مقلد محض زیرا کہ مقلد محض از اہل نظر فے الدلیل نیست کما عرفت ہکذا یستفاد من عبارۃ الشامی فی رد المحتار وغیرہ من کتب الاخیار وتحقیق ایں مسئلہ بروجہ تفصیل مفضی است بہ تطویل ومقتضی تالیف رسالہ علیحدہ است۔ وہذا القدر من التحقیق کافی لمن لہ ادنے لب ومن لم یجعل اللہ لہ نوراً فما لہ من نور ط

اَللّٰهُمَّ اَرِنَا الْحَقَّ حَقًّا وَّارْزُقْنَا اِتِّبَاعَهٗ وَاَرِنَا الْبَاطِلَ بَاطِلًا وَّارْزُقْنَا اِجْتِنَابَهٗ اٰمِيْن يَا رَبَّ الْعٰلَمِيْنَ ہ وَالصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ عَلٰى حَبِيْبِهٖ مُحَمَّدٍ وَّاٰلِهٖ وَاَصْحَابِهٖ اَجْمَعِيْنَ ط

تمام شد

رسالہ فصول اربعہ از تالیفات فقیر محمد حسن نقشبندی مجددی نوخانی زکوڑی عفی اللہ عنہ وعن جمیع المومنین ط

رساله دیگر در تحقیق جواز نکاح زائد از چهار زن آنحضرت صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ وسلام علی عبادہ الذین اصطفی

سوال

در مردم مشہور و در کتب شرعیہ مذکور است کہ پیغمبر خدا را صلی اللہ علیہ وسلم نکاح زن ہا تا چہار ہا بلکہ تا نہ زن بلکہ تا زیادہ از نہ زن جائز بود و ایں را از خصائص آں حضرت صلی اللہ علیہ وسلم شمردہ اند و امت ایشاں را نکاح زیادہ از چہار زن جائز نیست بالکتاب والسنۃ واجماع الامۃ کما ہو مذکور فی محلہ پس دلیل تخصیص آنحضرت صلعم بایں فضیلت چیست یعنی کتاب است یا سنت است بینوا توجروا

جواب

دلیل جواز نکاح زیادہ از چہار زن مر آنحضرت را صلی اللہ علیہ وسلم آیت قرآن شریف است کہ در سورۂ احزاب مذکور است وہم حدیث صحیح است کہ در کتب حدیث مسطور است چنانچہ صدر الشریعت صاحب شرح وقایہ در کتاب توضیح و تنقیح در فصل بیان تبدیل فرمود و حدیث عائشہؓ دلیل علی نسخ الکتاب بالسنۃ وہو قولہ م وقالت عائشۃؓ ما قبض رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حتی احل اللہ لہ من النساء ما شاء ش — فتکون السنۃ ناسخۃ لقولہ تعالی ق لا یحل لک النساء من بعد وانہ بعث

مبینًا فیجاز له بیان مدة حکم الکتاب بوحی غیر متلو ویجوز ان یبین الله تعالی بوحی متلو مدة حکم یثبت
بوحی غیر متلو انتهی کلامه و هم در توضیح بعد از کلام مذکور بچند سطر مرقوم است و نسخ الکتاب
بالسنة ما روت عائشة رضی الله عنها ح ما قبض رسول الله صلعم حتی اباح الله تعالی له من النساء ما شاء
فیکون قوله ق لا یحل لک النساء من بعد منسوخًا بالسنة انتهی کلامه و صاحب تفسیر
احمدی در نور الانوار شرح منار در بحث بیان تبدیل فرموده و نسخ الکتاب بالسنة
مثل قوله تعالی۔ ق لا یحل لک النساء من بعد ای بعد تسع نسخ بما روت عائشة رض
ح ان النبی صلی الله علیه وسلم اخبرها بان الله تعالی اباح له من النساء ما شاء وقیل
هو منسوخ بالآیة التی قبلها فی التلاوة یعنی قوله تعالی ق انا احللنا لک ازواجک
اللاتی آتیت اجورهن الآیة فانه سبق للمنة باحلال الازواج الکثیرة له او قوله تعالی
ق ترجی من تشاء منهن وتؤوی الیک من تشاء الآیة وکذا کلما اوردوا فی نظیر
نسخ الکتاب بالسنة فقد وجدنا فیه نسخ الکتاب بالکتاب بقطع النظر عن السنة علی ما
حررنا فی التفسیر الاحمدی انتهی کلامه خلاصه کلام اینکه کسیکه نسخ کتاب را به سنت
جائز نمی پندارند چنانچه حنفیه می گویند که این آیت کریمه ق لا یحل لک النساء من بعد
یعنی حلال نمیشوند مر ترا زنان از پس این نه زنان که در عقد تو اند چه تسعه در حق آنحضرت
صلعم چون اربعه است در حق امت کذا فی تفسیر المواهب العلیه المشهور بالحسینی منسوخ
است بحدیثی که روایت کرده است آنرا ام المؤمنین عائشة رض از آنحضرت صلعم که
ح ان الله تعالی اباح له من النساء ما شاء یعنی حق تعالی مباح گردانید مرا زنان هر قدر
که مرضی و خواهش من باشد و تعجب نیست در نسخ کتاب به سنت چنانچه تعجب نیست
در نسخ سنت به کتاب زیرا که پیغمبر خدا صلعم مبیّن است بالاجماع علی ما نطق به الکتاب
و نسخ بیان مدت حکم است پس جائز است که آنحضرت صلعم مدت حکم کتاب را بیان

کند بوحی غیر متلو که حدیث است چنانچه جائز است که حق تعالیٰ بیان کند بوحی متلو
یعنی بآیات کتاب مدت حکمے را که ثابت باشد بوحی غیر متلو یعنی بحدیث و کسیکه نسخ کتاب
را بسنت جائز نمے دانند چنانچه نسخ سنت را بکتاب غیر جائز مے پندارند چنانچه
شافعیه میگویند که آیت مذکوره منسوخ است بآیتے دیگر که قبیل ازاں مذکور ہست در سورۃ
احزاب و تمام آیت این است۔

ق۔ إِنَّا أَحْلَلْنَا لَكَ أَزْوَاجَكَ اللَّاتِي آتَيْتَ أُجُورَهُنَّ وَمَا مَلَكَتْ
يَمِينُكَ مِمَّا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَيْكَ وَبَنَاتِ عَمِّكَ وَبَنَاتِ عَمَّاتِكَ وَبَنَاتِ خَالِكَ
وَبَنَاتِ خَالَاتِكَ اللَّاتِي هَاجَرْنَ مَعَكَ وَامْرَأَةً مُؤْمِنَةً إِنْ وَهَبَتْ نَفْسَهَا
لِلنَّبِيِّ إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ أَنْ يَسْتَنْكِحَهَا خَالِصَةً لَكَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ ۝
قَدْ عَلِمْنَا مَا فَرَضْنَا عَلَيْهِمْ فِي أَزْوَاجِهِمْ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُمْ لِكَيْلَا يَكُونَ عَلَيْكَ
حَرَجٌ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا ۝ تُرْجِي مَنْ تَشَاءُ مِنْهُنَّ وَتُؤْوِي إِلَيْكَ مَنْ تَشَاءُ وَمَنِ ابْتَغَيْتَ مِمَّنْ عَزَلْتَ
فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكَ ذَٰلِكَ أَدْنَىٰ أَنْ تَقَرَّ أَعْيُنُهُنَّ وَلَا يَحْزَنَّ وَيَرْضَيْنَ
بِمَا آتَيْتَهُنَّ كُلُّهُنَّ ۔ وَاللَّهُ يَعْلَمُ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا
حَلِيمًا ۝ لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ
أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ إِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ وَكَانَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ
شَيْءٍ رَقِيبًا ۝

الآیة و تحقیق این مسئله از تفسیر احمدی و غیره تفاسیر باید جست و این فقیر دریںجا
بر ہمیں قدر اکتفا نموده از جهت عدم فراغت بال از علائق و عوارض و عدم
سلامت بدن از عوائق و امراض۔ وَاللّٰهُ أَعْلَمُ بِالصَّوَابِ ۝

نوٹ۔ این رساله نیز از تالیفات فقیر محمد حسن نقشبندی مجددی نعمانی زکوری است عفی عنه

رسالہ فصول اربعہ

ایں کتاب مستطاب از تالیفات استاذ العلام الفاضل الجلیل و الحبر النبیل الفقیر محمد حسن النقشبندی المجددی است کہ علم و فضل او شاں کالشمس فی وسط السماء است و وجود شاں کالمصباح فی الظلمات است۔

من کہ شدم خادم صاحب بشوق — جہد کنم تا کہ شوم پُر ز ذوق
صاحب من ہست چراغِ جہاں — ہست محمد حسن رض اورا نشاں
سلسلۂ او بہ نقشبند رسد — نسبتِ عبد الرشید اورا شود
ھو الیق ان یقال فی حضرتہ

صاحبِ من پر شدہ از کل علوم — مبتدعانہا شدہ او چوں زقوم
ہر کجائے نام او حاضر شود — غم بجان وہبیاں وافر شود

وادلہ معینہ کہ آنجناب درج کتاب مذکورہ کردہ اند مصرح و مبیّن اند و دال علی سواء السبیل۔ اثبات رفع یدین و اخفائے آمین و تعلیق محل وضع الیمین علی الشمال و مسئلہ ذکر قنوت وغیرہ بہ نہجے ارقام نمودند کہ یشفی العلیل۔ و یروی الغلیل۔

فقیر عبد الرشید
عفا اللہ عنہ

اطلاع

کتاب ہذا مسمّٰے بہ رسالہ فصولِ اربعہ فی رد الشیاطین النجدیہ ہے جس کو کمال جانفشانی وعرق ریزی سے جناب فقیر محمد حسن نقشبندی مجددی ازاد اللہ بقاءہٗ نے تالیف کیا ہے جس میں اثباتِ رفع یدین واخفاءِ آمین وغیرہ مسائل ضروریہ حنفیہ کی اس خوش اسلوبی اور عمدگی سے بحث کی ہے اور اس متانت سے ثبوت دیا ہے کہ قابل بیان نہیں اور ایسے دلائل واضح ہیں جو دیکھنے سے تعلق رکھتے ہیں۔ جناب فقیر صاحب موصوف نے باخذ حق تالیف ہمکو اجازت طبع عنایت کردی ہے۔ اور ہم نے کتاب مذکور رجسٹری کرائی ہے۔ لہذا کوئی صاحب قصد طبع نہ فرماویں۔ بلکہ جتنے نسخے مطلوب ہوں ہم سے طلب فرماویں۔ نیز ہمارے ہاں کتب فارسی۔ پشتو۔ و علم حدیث۔ فقہ۔ اصول۔ معانی۔ صرف نحو۔ منطق فلسفہ وعلم رمل وغیرہ ہر قسم کی کتابیں موجود ہیں۔ اور دیگر کتب فروشوں سے بکفایت ملسکتی ہیں +

المشتہر

دیوی داس وبھگوانداس تاجران کتب شہر ڈیرہ اسمٰعیلخاں

اطلاع

کتاب ہذا مسمٰے بہ رسالہ فصولِ اربعہ فی رد الشیاطین النجدیہ ہے جس کو کمال جانفشانی وعرق ریزی سے جناب فقیر محمد حسن نقشبندی مجددی ازادالله بقاءہ نے تالیف کیا ہے جس میں اثباتِ رفع یدین واخفا آمین وغیرہ مسائل ضروریہ حنفیہ کی اس خوش اسلوبی اور عمدگی سے بحث کی ہے اور اس متانت سے ثبوت دیا ہے کہ قابل بیان نہیں اور ایسے دلائل واضح ہیں جو دیکھنے سے تعلق رکھتے ہیں۔ جناب فقیر صاحب موصوف نے باخذ حق تالیف ہمکو اجازت طبع عنایت کردی ہے۔ اور ہم نے کتاب مذکور رجسٹری کرالی ہے۔ لہذا کوئی صاحب قصد طبع نہ فرماویں۔ بلکہ جتنے نسخے مطلوب ہوں ہم سے طلب فرماویں۔ نیز ہمارے ہاں کتب فارسی۔ پشتو۔ و علم حدیث۔ فقہ۔ اصول۔ معانی۔ صرف نحو۔ منطق فلسفہ وعلم رمل وغیرہ ہر قسم کی کتابیں موجود ہیں۔ اور دیگر کتب فروشوں سے بکفایت ملسکتی ہیں +

المشتہر

ڈیویداس و بھگوانداس تاجران کتب شہر ڈیرہ اسمٰعیلخاں